

Голубовська І. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри лінгвометодики та культури фахової мови
Житомирського державного університету імені Івана Франка

У пошуках життєвої мудрості: казка Лесі Українки "Біда навчить"

Художнє слово відіграє важливу роль у процесі становлення лінгвокультурної особистості. Поглиблене опрацювання кращих текстів на уроках літературного читання допоможе учням початкової школи усвідомити мистецьку неповторність художніх творів; сприятиме розвитку мовлення та формуванню загальної культури. У даній статті представлена спроба аналізу казки Лесі Українки "Біда навчить", вивчення якої передбачене чинною програмою з літературного читання в 4 класі [2, с. 103–109].

Казка "Біда навчить" побачила світ 1891-ого року у знаному дитячому журналі "Дзвінок". Попри юність авторки (а на момент публікації Ларисі Косач виповнилося лише двадцять літ), згаданий текст зовсім не є недосконалим або учнівським; у цьому простому, на перший погляд, творі Леся Українка впевнено демонструє свій неординарний письменницький талант. Казкарка говорить із дітьми про важливі речі, ненав'язливо вчить малят намагатися самостійно вирішувати власні проблеми, переконливо показує, як наполеглива праця змінює життя на краще. На думку Івана Денисюка та Тамари Скрипки, ця казка "покликана привабити малого читача не лише своїм дидактичним спрямуванням – придивлятися до життя й самотужки розуму набиратися, а й захоплюючими пригодами – мандрями горобчика у пошуках розуму, його зустрічами з птахами, знайомством з ними" [1].

У казці "Біда навчить" Леся Українка майстерно розвиває традиції вітчизняного фольклору. Народність твору виражається на ідейно-тематичному, образотворчому та на мовностилістичному рівнях. Так, відповідно до жанрово-тематичної класифікації казок, яку діти вивчають у початкових класах, "Біда навчить" – казка про тварин, оскільки головними героями тут виступають олюднені птахи, представники тваринного світу. Взагалі, народній казці притаманний антропоморфізм – "уподібнення будь-чого до людини або перенесення властивих людині фізичних і психічних ознак на тварин, явища природи, предмети; уособлення" [3, с. 52].

У казці "Біда навчить" Леся Українка постійно вдається до народнопоетичних засобів, так би мовити, "олітературнюючи" їх. Фольклорною за походженням є назва "Біда навчить" – відома народна приказка. Як це часто буває в усній поезії, згадана приказка – частина прислів'їв "Біда навчить і шилом кашу їсти"; "Біда навчить калачі їсти". Цікаво, що приказки та прислів'я стали яскравим прийомом самопрезентації та самохарактеристики персонажів: "Дурні бились, а розумні поживились" (курка); "Хто дурнем вродився, той дурнем і згине" (сова); "Без розуму легше в світі жити та таки й веселіше" (сорока); "...поки біди не знатимеш, то й розуму не матимеш" (крук).

На початку твору авторка за допомогою традиційного зачину "Були собі..." формує цікаву анепіфору: "Був собі горобець. І був би він нічого собі горобчик,

та тільки біда, що дурненький він був" [6, с. 517]. У такий оригінальний спосіб Леся Українка презентує читачеві головного героя, відразу ж розкриваючи його ключову проблему: відсутність розуму. І зовсім не випадково друге ж речення твору перегукується з назвою; тільки слово "біда" тут вживається з деякими семантичними відтінками. На нашу думку, у назві "Біда навчить" актуалізується значення "несприятливі, важкі умови, труднощі, неприємності" [3, с. 176]. Власне, авторка вже в назві розкриває шляхи вирішення проблеми: тільки в боротьбі з труднощами ти чогось навчишся. У реченні ж "І був би він нічого собі горобчик, та тільки **біда**, що дурненький він був" згадана лексема вжита у значенні "погано кому-небудь, лихо, нещастя з кимсь" (показово, що укладачі 11-томного академічного словника саме аналізоване речення наводять як ілюстрацію до вказаного семантичного відтінку).

Леся Українка – знана поетеса, котра проявляє свій хист лірика і в епосі, майстерно ритмізуючи прозу (до речі, цей прийом також характерний і для українського фольклору): "Та так б'ються, та так скубуться, аж догори скачуть, аж пір'я з них летить. Бились, бились, поки потомились; сіли один проти одного, надулись і сидять; та вже й забулись, за що була бійка" [6, с. 517]; "Дурні бились, а розумні поживились, дурні бились, а розумні поживились!" [6, с. 517]; "Нікому було вас бити та вчити!" [6, с. 517]; "Почав він пір'ячко до пір'ячка збирати, соломку до соломки складати та гніздечко звивати" [6, с. 520]; "Як виключулись гороб'ята, то горобцеві новий клопіт – годувати діточок, та вкривати, та глядіти, та од хижого птаства боронити, – не до гуляння було!" [6, с. 520]. До речі, римуються саме дієслівні форми: б'ються – скубуться; бились – бились – потомились; надулись – забулись; бились – поживились; бити – вчити; збирати – складати – звивати; годувати – вкривати; глядіти – боронити. На нашу думку, вказані ритмізовані слова (здебільшого лексико-семантичні синоніми) виступають важливим засобом як динамізації дії, так і образотворення. І справді, головними героями казки є птахи – рухливі, жваві, непосидючі істоти, тож письменниці вдалося яскраво відтворити світ її персонажів, сповнених невичерпної життєвої енергії.

Окрім уже згаданих народнопоетичних прийомів і засобів, Леся Українка використовує постпозитивні епітети: вітрами *холодними*, з дощами *дрібними*; традиційні постійні прикладки – *сорока-білобока*; тавтологічні повтори *перезимував він зиму*; зменшено-пестливі слова з різних частин мови: іменники – *горобчик, гніздечка, зернятка, крильцем, серденько, діточок, молодчику, літечко, пір'ячко соломку*; прикметник – *дурненький*; прислівники – *нітрошки, чималенько, трошки, веселенько*.

Цікавими й психологічно виправданими є різні форми звертання, залежно від адресата спілкування. Хоча Горобчик ще перебуває в марних пошуках мудрості, ту ж таки мудрість він підсвідомо проявляє, правильно добираючи необхідні саме в цій ситуації слова ввічливості. Курці герой каже: "– Навчіть мене розуму, *пані матусю*! [Курсив тут і надалі наш. – І. Г.] Ви ж такі розумні!" [6, с. 517]. Як бачимо, до загальноприйнятої форми звертання *пані* герой доречно додає слово *матусю*, акцентуючи на материнських обов'язках курки, в котрої "своїх діточок чималенько" [6, с. 517]. Окрім цього, слово "матуся" пом'якшує занадто офіційну форму "пані". Це не тільки "ввічлива форма звертання, згадування, звичайно до офіційної представниці чи громадянки

іншої держави", а й "шаноблива форма звертання до жінки в усній народній мові" [4, с. 44].

Порівняймо: згодом, під час зустрічі із совою, "горобчик аж отерп зо страху: хотів уже втікати, та якось утримався" [6, с. 518]. Переляканий герой звертається до пихатої пташки із словами "пані" та "моя пані", безуспішно намагаючись справити краще враження про себе за допомогою формул "вибачайте" і "вибачайте ласкаво". За своєю результативністю та емоційним наповненням ця зустріч аналогічна невдалому контактуванню горобця з бузьком: тут ледве живий від страху горобчик використав нейтрально-офіційну форму звертання *пане*.

До бездітної зозулі горобчик звертається зі словами "тіточко!" – це пестливо-шанобливе звертання до жінки, звичайно старшої за віком [5, с. 150]. У спілкуванні з меланхолійною гавою горобчик вживає звертання *дядино* й *дядиночко*. Таким чином, форми звертання *тіточко*, *дядино* й *дядиночко*, по-перше, свідчать про більш комфортний стан горобчика; по-друге, додають діалогам невимушеності й задушевності. Розмову з сорокою горобець несподівано починає з галантних слів *панянко*, *моя панно*, а завершує вже зовсім неромантично: "– А бодай тобі заціпило, *скреготухо!*" [6, с. 519]. Правда, співрозмовниця цілком заслужила таку неделікатну відповідь.

І цілком логічним видається останній діалог, коли змучений безрезультатними пошуками горобець не вживає жодних звертань, однак дотримується традиційної множинної форми ввічливості: "– Навчіть мене розуму! – звернувся він *просто* до крука".

Цікаво, як із змінами в поведінці й характері горобчика змінюється і ставлення оточуючих до героя. До речі, вибір певної мовленнєвої форми виразно характеризують і самого персонажа, який ці форми вживає. Так, до горобчика попервах усі дійові особи звертаються на "ти" і називають його *синочком* (гава), *молодчиком* і *голубчиком* (сорока), *молодцем* (крук), а бузько й сова взагалі не вважають за потрібне птаха хоч якось величати, усіляко виражаючи своє зневагу і презирство до наївного персонажа. Коли ж бувалий горобець досягає певних життєвих успіхів, то до нього починають звертатися *пане сусідоньку* та на *Ви*.

Ось уже 125 років казка "Біда навчить" заслужено залишається улюбленим твором українських дітей. Окрім беззаперечної мистецької вартості, ця казка несе в собі потужний етичний потенціал, який заставляє читачів переосмислити життєві пріоритети.

Список використаних джерел та літератури

1. Денисюк І., Скрипка Т. Проза / Іван Денисюк, Тамара Скрипка // [Леся Українка : Дворянське гніздо Косачів](http://www.tskrypka.name/LUkraine/Gnizdo/BlessedVolyn/Prose.html) ; Все та ж благословенна Волинь. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tskrypka.name/LUkraine/Gnizdo/BlessedVolyn/Prose.html>
2. Савченко О. Я. Літературне читання : підручник для 3 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. Я. Савченко. – К. : Основи, 2015. – 192 с.
3. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1.

4. Словник української мови. – Там само. – Т. 6.
5. Словник української мови. – Там само. – Т. 10.
6. Українка Леся. Біда навчить / Леся Українка // Мовчун А. І., Варавкіна З. Д. Рідне слово : українська дитяча література : у 2 кн. – К. : Арій, 2007. – Кн. 1. – С. 517–520.